

Ю. Шкуратенко, асп.
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка, м. Київ

ВІД АНЕКДОТУ ДО ГУМОРЕСКИ: ЛІТЕРАТУРНА ОБРОБКА ФОЛЬКЛОРНОГО ЖАНРУ НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ ПАВЛА ГЛАЗОВОГО

Розглядаються особливості впливу фольклору на літературну творчість П. Глазового. На матеріалі гуморесок письменника досліджується ступінь літературного опрацювання анекдотів. Аналізуються особливості ідіостилію автора на всіх рівнях художнього твору.

Ключові слова: анекдот, фабула, сміховий ефект, контраст, парадокс.

Від часів бароко й до кінця ХХ ст. давнє та нове письменство послуговувалося українською сміховою культурою як джерельною базою сюжетів, образів, мотивів тощо. П. Глазовий посів чільне місце серед письменників, які займалися "олітературненням" багатьох форм української сміхової культури. Зокрема, його цікавили гумористичні оповідання, побутові казки, жарти, дотепи, серед яких особлива роль належить традиційному анекдоту.

Художня рецепція гумористично-сатиричних фольклорних жанрів є складним і багатоаспектним явищем в історії української літератури, що потребує глибокого вивчення. Феномен взаємодії сміхового фольклору й художньої літератури у творчості українських письменників цікавив таких науковців, як М. Яценко, О. Дей, І. Денисюк, М. Сиваченко, І. Дубова та ін. **Мета** нашої статті – з'ясувати функціональний рівень використання письменником фольклорних джерел на прикладі такої форми сміхової культури як анекдот.

Анекдот виявився унікальним жанром, який насичував, збагачував і урізноманітнював інші літературні жанри – як прозові, так і поетичні. На його основі розгорталися більші за обсягом наративні форми, а саме новели, оповідання, байки, повісті, фелетони, усмішки, гуморески, "співомовки" тощо. Цей фольклорний жанр використовували багато українських письменників: Я. Гаватович у інтермедіях, І. Котляревський у "Москалі-чарівнику", Г. Квітка-Основ'яненко у гумористичних оповіданнях

"Підбрехач", "Пархімове снідання", "Салдацький патрет", "Мертвецький великдень" і повісті "Конотопська відьма", С. Руданський у "Співомовках", С. Олійник та П. Глазовий у гуморесках та ін. Ця надзвичайна продуктивність була пов'язана з багатьма властивостями анекдоту.

Однією з таких властивостей є *фабульна гострота та установка на подієвість*. Дослідник І. Денисюк зазначає: "Народні сюжети характеризуються *одномотивністю* та концентрацією уваги на *подійності, на кумедності ситуації*, в якій проявляється кмітливість героя" [4, с. 45].

Окрім того, анекдот відзначається сталими законами побудови. Його питомою рисою науковці визначають *здатність породжувати сміхову реакцію* [6, с. 171] або, іншими словами, *установку на створення сміхового ефекту* [5, с. 74]. Дослідниця І. Кімакович вважає, що сміховий ефект досягається як на текстуальному, так і на позатекстуальному рівнях. До першого належить *специфічна композиція*, а саме діалогічний спосіб викладу, до другого – *пуант* [6, с. 171].

Важко не погодитися з тим, що *діалогічний спосіб викладу* є одним із найпоширеніших композиційних прийомів анекдоту, оскільки він дає змогу у *формі "запитання – відповіді"* зіштовхнути різні світогляди, характери тощо. Натомість *пуант*, як зазначає Є. Курганов, "передбачає перетин несумісних контекстів" [8, с. 29]. Насамперед у структурі анекдоту закладається система логічних зв'язків, яка різко зміщується, зіштовхнувшись із принципово іншою системою зв'язків. Це зіткнення актуалізує приховані сенси [8, с. 29]. Є. Курганов звертає увагу на *закон пуанту*, який діє наступним чином: спрацьовує механізм, завдяки якому повторно зринає початок тексту і набуває зовсім іншого значення [8, с. 29].

Анекдотові притаманна *дотепна парадоксальність* [8, с. 27], яка забезпечується багатьма стилістичними засобами: грою слів, каламбуром, полісемією, омонімією, повторами, нанизуванням тощо. Всі зазначені риси зробили цей гумористично-сатиричний фольклорний жанр надзвичайно цікавим для літературного опрацювання. Ці особливості анекдоту вміло використовував у своїй творчості і П. Глазовий.

У доробку письменника є гумореска "*Увертюра*", у якій принцип досягнення сміхового ефекту збігається з анекдотичним. Цитуємо текст народного джерела:

Чоловік і дружина слухали оперу.

– У співачки чудова колоратура.

– Ти б краще стежив за співом.

Наведений анекдот будується на хибному розумінні слова "колоратура". Згідно з визначенням, колоратура означає "швидкі, технічно складні віртуозні пасажі та мелізми у вокальній музиці; здатність голосу виконувати їх" [9, с. 425]. Але вочевидь дружина не знає значення цього слова і приймає його за щось інше. Подібна реакція свідчить про низький культурний рівень героїні.

Дії гуморески "*Увертюра*" також розгортаються в оперному театрі. Та, на відміну від анекдоту, в якому штрихами замальовані характери персонажів і конфлікт вибудований як замальовка, письменник створює насичене гумористичне полотно.

У центрі твору подружжя або закохана пара (автор називає їх "він" та "вона") [3, с. 84]. Письменник з перших рядків розкриває характери чоловіка і жінки. Попри те, що їхні місця у партері (що наштовхує нас на думку про те, що глядачі мусили б бути неабиякими поціновувачами мистецтва), вони "надулися, наче дві тетері" [3, с. 184]. Автор використовує тут питома український фразеологізм, який лаконічно окреслює їхнє невдоволення. Далі за сюжетом дружина продовжує "бурчати": "Що за люди оті диригенти? / Півгодини настроюють свої інструменти. / Той цигика, той триндика, третій дме у дудку. / Затяг мене в цю оперу, ну тебе в будку!" [3, с. 184]. Ця репліка ще глибше розкриває рівень жінчиної культури. Літня глядачка, яка сиділа попереду, нахмуривши брови, просить припинити розмови, оскільки почалася увертюра: "Тихо, – каже, – увертюра, припинить розмови. – / Та, що ззаду, огризнулась – Теж мені культура! / Це ще треба перевірить, хто з нас увертюра" [3, с. 184].

Перш за все, комічна реакція досягається завдяки *каламбуру*, який виник через нерозуміння семантики слова "увертюра". Насправді, це – оркестрова п'єса, що виконується як вступ до опери [9, с. 853]. П. Глазовий використовує слово іноземного походження (яке в свідомості жінки вочевидь близьке за звучанням

до якоїсь образливої лексеми українського походження) з метою висміювання героїв. Зауважмо на тому, що їхнє викриття відбувається через власне мовлення. У проаналізованому творі індивідуалізоване мовлення героїв виявилось красномовнішим за авторський коментар.

По-друге, авторові вдається посилити сміховий ефект на синтаксичному рівні, завдяки використанню односкладних речень: "Тихо, увертюра ..." [3, с. 184]. Ця репліка стає поштовхом до хибного тлумачення слова. По-третє, комічної реакції автор досягає завдяки стилістичному прийому *контрасту*. Адже слова "Теж мені культура!" він вкладає в уста саме неосвіченої і малокультурної жінки.

Серед доробку письменника є гумореска "*Перший лист*", в основу якої було покладено фабульну схему анекдоту "Зустріч", вміщеного у збірнику "Веселий оповідач" [1, с. 75]. Наведемо текст анекдоту: "*Писав небіж перед святами дядькові на село: "Я дуже пробачаюсь, любий дядю, що не можу тебе зустріти на вокзалі. Прийде моя дружина і, щоб вона тебе впізнала, тримай у лівій руці порося або гуску "* [1, с. 75].

У творі "Перший лист" автор зберігає морально-дидактичну настанову народного джерела, висміюючи бажання рідні отримати гостинець "на дурняк". Незмінною залишається і композиційна форма листа: "Добрий день вам, дядьку й тітко! / Я ходжу до школи / І чув, що ви на тім тижні свиню закололи..." [2, с. 24]. Зберігаються головні герої: як і в анекдоті, так і в гуморесці йдеться про небожа й дядька (щоправда у листі зазначається ще й тітка). Проте авторська майстерність проявляється в індивідуалізації характерів дійових осіб, а саме, дядько – сільський чоловік, який має українське ім'я "Панас", небіж – "Петя Коржик, той, що ходить до другого класу" [2, с. 23].

Особливо яскраво виписаний образ хлопчика, який прочитується в деталях: Петя не написав лист, він його "накарлякав" [2, с. 23]. Те, що письменник змінює "небожа" на Петю Коржика, дає змогу йому змоделювати ситуацію через призму дитячого світосприйняття. П. Глазовий добре знає психологію дитини, її безпосередність, яка проявляється у виконанні батьківського наміру: "Ми вас просимо у гості, татко, я і мати, / І всі разом на вок-

залі будем зустрічати. / Я вас перший на пероні між людьми побачу: / Держіть в руках банку смальцю і ногу свинячу" [2, с. 24].

Хлопчикове "держіть в руках банку смальцю і ногу свинячу" [2, с. 24] містить об'ємну колоритну деталь (порівняймо з "тримай у лівій руці порося або гуску" [1, с. 75]), введення якої орієнтоване на українського читача. Адже саме українець знає практичне призначення для банки смальцю. Штрихи письменника гіпертрофовані, близькі до карикатурних. Ця стилістична риса ідіостилію П. Глазового підпорядковується авторському наміру активізувати у свідомості читачів питома українські коди: з перших рядків очевидно, що причиною листа стала визначна подія – дядько заколов свиню. Здавна в нашій країні селяни "виросшують" свиней і заколюють їх переважно перед великими релігійними святами. У такий спосіб П. Глазовий дає чіткий маркер: кожному українцю відомо, з чим пов'язаний цей культовий процес. Мимохіть, кількома штрихами окреслюючи цю обрядову дію, автор постає як знавець українських звичок, традицій і уподобань.

Основна проблема, яка окреслюється в анекдоті "Пожалів" – це складні стосунки між зятем і тещею. Фабульна схема гумористичного твору "*Жалісливий зять*" частково збігається з сюжетом народного джерела. Йдеться про чоловіка, який спершу відмовляється голосити за покійною тещею, а після того, як жінка його висварила – починає побиватися. В основу сюжету покладено прийом контрасту: зовнішньо, так би мовити "за формальними показниками", його голосіння видаються щирими (про людське око він побивається), натомість зміст голосіння вказує на справжні почуття чоловіка: "Ох, теща моя любенька, / Ти ж мені була, як мати рідненька. / Як я ж, було, прийду, / А ви вареників наварите, / Самі поїсте, а мені юшку оддасте. / А я їм-їм та ще й нап'юся" [1, с. 124]. Дотепна парадоксальність, на якій будується анекдот, пов'язана з тим, що жінка починає співчувати чоловікові, не протестуючи "нещирості" побивань: "Не треба, чоловіче, бо матір не піднімеш, а себе загубиш" [1, с. 125].

Письменник розробляє цей анекдотичний сюжет, вилучаючи експозицію, яка є у народному першоджерелі: "В одному селі жили собі чоловік та жінка, а в другому селі жила стара теща. От

померла теща. Голосить жінка, побивається, а чоловік – хоч би хни" [1, с. 124]. Твір одразу починається з дії: "Ой умерла теща, / Прибіг її зять / Та й сів недалечко, / Та й давай ридать..." [2, с. 149]. На нашу думку, автор свідомо позбувається цього композиційного елемента через те, що він містить натяк на складні стосунки між ними, а, отже, неправдивість почуттів зятя стає очевидною. Це в свою чергу послаблює гумористичний ефект.

П. Глазовий використовує *прийом контрасту* на мовно-стилістичному рівні, вводячи у тканину тексту пестливі метафоричні звертання фольклорного походження ("сонечко ясне", "серденько" [2, с. 149]), народнопісенні вигуки ("Ой ти ж, моя тещо, / Сонечко ясне!" [2, с. 149]), запитання ("На кого ж ти, серденько, / Кинула мене?" [2, с. 149]). Очевидно, що вживання таких форм не відповідає справжнім почуттями чоловіка.

Для посилення контрасту письменник використовує *прийом градації*. Це уможливує створити ефект несподіванки, непередбачуваності: "Та ти ж, було, й смажиш, / Та ти ж, було, й париш... / Ти ж, було, вареничків / З сиром як навариш, / То до столу сядеш / Та їси ж, їси... А мені сироватки / Кислої даси..." Зять і далі розказує про свою нелегку долю: "А я ж ту сироватку / Тьопаю, тьопаю, / А твоїх вареничків / Пальцем не чіпаю..." П. Глазовий гіперболізує, укрупнює штрихи, використовуючи яскравий образ: "Щоб ти макогоном / Лоба не розбила, / Нещасним калікою / Мене не зробила..." [2, с. 150].

Письменнику вдається значно глибше розкрити сюжетну парадоксальність ситуації завдяки *вмілому використанню стилістично маркованої лексики*. Порівняймо анекдотичне "матір не піднімеш, а себе *загубиш*" з авторським: "Перестаньте мучитись, / Що ви з себе робите? / Мертву не піднімете, / А себе *угроби-те*..." [2, с. 149] (виділення наше).

У гуморесці "*Богомільна Дуська*" П. Глазовий також звертається до *прийому контрасту* при створенні образу сварливої сусідки Дуськи. Анекдот на подібну тематику знаходимо у "Книзі веселої мудрості":

"Дві сусідки сваряться:

– Щоб тобі повиривали всі зуби, один залишили, і щоб цей один не дав тобі забути, що таке зубний біль" [7, с. 637].

Вочевидь один із варіантів фабульної схеми цього анекдоту письменник використав для літературного твору. Проте він переробляє сюжет і зі звичайної побутової сценки створює об'ємну гумористичну мініатюру. Перш за все, автор вводить експозицію, яка зміщує акценти, розставлені у народному джерелі: "Була Дуська молодою / Люта та сварлива, / А на старості зробилась / Богобоязлива" [2, с. 331]. Двома рядками – стисло і лаконічно – він окреслює зрушення, які відбулися з жінкою: з "лютої" та "сварливої" вона перетворилася на "богобоязливу" [2, с. 331]. Отже, парадокс, на якому будується весь твір, письменник закладає у характер головної героїні.

Молитва Дуськи на перший погляд демонструє читачу зміни у її характері: "Стала якось на коліна / Та й молитися тихо: / – Мати Божа! У моєї / Сусідоньки лихо. / Випадають зуби в неї. / Це ж така рахуба... / Лиши, Боже, сусідоньці / Хоч одного зуба!" [2, с. 331]. Письменник майстерно моделює мовлення сільської жінки, яка звертається у молитві до Бога, використовуючи вигуки ("Мати Божа!"), репліки, які свідчать про нібито щире співчуття ("...У моєї / Сусідоньки лихо. / Випадають зуби в неї. / Це ж така рахуба..."), звертання ("Лиши, Боже, сусідоньці / Хоч одного зуба!") [2, с. 331].

За сюжетом позірність Дуськиних переживань виявилася завдяки запитанню чоловіка: "Ти б просила хоч десяток, / Одного їй мало..." [2, с. 331]. Гумореска завершується сміховим пуантом: "Дуська шепче: – Боже милий! / Вволи мою волю: / Лиши зуба окаяній / Для зубного болю!" [2, с. 331]. У такий спосіб автор перевертає ситуацію з ніг на голову. Він використовує анекдотичний прийом "запитання – відповіді", який змушує нас по-новому поглянути на Дуськину богомільність. Письменнику став у нагоді прийом контрасту, який дав змогу наголосити різку відмінність між поведінкою жінки і її справжніми намірами.

Отже, парадокс, закладений у твір, прочитується в двох аспектах – на рівні сюжетотворення і на рівні мовленнєвої характеристики персонажів. *Парадокс як елемент сюжетотворення* виникає як наслідок несумісності Дуськиної зовнішньої "богомільності" (яка передбачає співчуття, бажання ближньому добра, все-

прощення) з її справжніми не доброчесними намірами. *Парадокс як елемент мовленнєвої характеристики* проявляється під час моделювання індивідуальних особливостей мовлення героїні.

На прикладі цього твору П. Глазового простежується тяглість української літературної традиції у зображенні сусідських стосунків, а "богомільна" Дуська почасти скидається на колоритних персонажів І. Нечуя-Левицького – бабу Палажку та бабу Параску.

У гуморесці *"Все ясно!"* письменник використовує один із варіантів анекдотів на медичну тему. Текст анекдоту звучить так:

– Вам необхідно зараз же кинути пиячити.

– Та я, лікарю, й краплі вина в рот не беру.

– Киньте курити. Це теж шкідливо.

– Я, лікарю, ніколи в житті не курив...

– В такому випадку, не можу вам нічим допомогти [7, с. 597].

Письменник частково зберіг анекдотичну фабулу, додавши експозицію: "Несподівана хвороба / Причепилась до Луки: / Появились на лопатках / Невеличкі бугорки" [2, с. 344]. Окрім того, на композиційному рівні письменник вводить зав'язку: "До лікарні мчить хворий. / Швидко скинув сорочки..." [2, с. 344].

П. Глазовий частково зберігає анекдотичну форму "запитання – відповіді" у розвитку дії: "Ви п'єте? – Не пив ніколи / Ні горілки, ні вина. / – Часто курите? – Ніколи / І не нюхав цигарок. / – А з жінками як? – Та що ви? / Ненавиджу всіх жінок" [2, с. 355].

Парадокс, закладений анекдотичною фабулою, передбачає, що лікар мав би поцінувати здоровий спосіб життя, який веде його пацієнт. Натомість його реакція протилежна: "– Ну тоді, – промовив лікар, – / Зрозуміло, в чому суть. / Це у вас уже на спині / Крила ангельські ростуть" [2, с. 355].

Отже, структурні зміни, пов'язані з введенням експозиції і зав'язки, сприяли посиленню сміхового ефекту. Натомість сам сміховий ефект (як і весь сюжет твору) побудований довкола Лукиних "бугорків". Адже вони стали причиною лікарських кпинів. Таким чином, включена автором *художня деталь* змінила початкову фабульну схему анекдоту. Відбулося зміщення пуанту: лікар не просто кепкує з надто здорового спо-

собу життя свого пацієнта, він обіграє його "несподівану хворобу" ("бугорки") [2, с. 344].

Отже, глибокий текстологічний аналіз окремих гумористичних творів П. Глазового дає нам підстави стверджувати, що літературний доробок письменника тісно пов'язаний з гумористично-сатиричним спадком нашого народу. Звертаючись до традиційних анекдотів, автор здебільшого запозичував фабульні схеми, зберігаючи закладений в анекдот художній прийом (чи то каламбур, чи гру слів тощо). Переважну більшість своїх творів П. Глазовий вибудовує за анекдотичним принципом "запитання – відповідь", який якнайкраще демонструє контрастність поглядів літературних персонажів і дозволяє зіштовхнути протилежні світогляди.

Індивідуальність автора проявляється у своєрідності художньої обробки народних першоджерел. Передусім П. Глазовий виявив себе *майстром підкреслення контрастів* у житті. З одного боку, цьому посприяв діалогічний спосіб викладу "запитання – відповіді", притаманний сталій композиції анекдоту. З іншого боку, письменник посилював контраст шляхом умілого використання анекдотичної парадоксальності, як на сюжетному, так і на стилістичному рівнях. Обидва принципи побудови твору були не просто засвоєні автором, він зумів їх адаптувати, розробити і підпорядкувати власній творчій манері.

Окрім того, П. Глазовий в усьому *працював на посилення сміхового ефекту*: вміло оперував мовними пластами (чи то наслідуючи молитву або голосіння, чи моделюючи сільське мовлення, чи використовуючи стилістично марковану лексику), змінював композицію (вилучаючи або навпаки вводячи композиційні елементи), включав в структуру тексту нові художні деталі, переосмислював традиційні теми, активізував національні маркери, зрозумілі кожному українцеві, використовував прийоми гіперболізації, градації, контрасту тощо. Майстерність письменника виявилася також у вмінні індивідуалізувати схематичні характери анекдотичних персонажів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Веселий оповідач / Упор. Ю. Кругляк. – К. : Мистецтво, 1977. – 167 с.
2. Глазовий П. Сміхологія. Вибране / П. Глазовий. – К. : Діокор, 2003. – 526 с.
3. Глазовий П. Сміхологія: Книга для всіх, кому любий сміх / П. Глазовий. – 2-е вид., доп. – К. : Дніпро, 1989. – 575 с.
4. Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX ст. / І. Денисюк. – Львів: Науково-видавниче товариство "Академічний Експрес", 1999. – 280 с.
5. Кирчів Р. Етюди до студій над українським народним анекдотом / Р. Кирчів. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 268 с.
6. Кімакович І. Анекдот як фольклорний жанр: Монографія / Ірина Кімакович. – К. : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, "Освіта України", 2014. – 316 с.
7. Книга веселої мудрості / Зібрав та упорядкував Ілля Доля-Попов. – К. : Радянський письменник, 1968. – 832 с.
8. Курганов Е. Анекдот как жанр / Е. Курганов – СПб. : "Академический проект", 1997. – 123 с.
9. Словник іншомовних слів. Видання друге / За ред. О. Мельничука. – К. : Головна редакція УРЕ, 1985. – 968 с.

Стаття надійшла до редколегії 19.04.16

Ю. А. Шкуратенко, асп.

Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка, г. Київ

ОТ АНЕКДОТА К ЮМОРЕСКЕ: ЛИТЕРАТУРНАЯ ОБРАБОТКА ФОЛЬКЛОРНОГО ЖАНРА НА МАТЕРИАЛЕ ТВОРЧЕСТВА ПАВЛА ГЛАЗОВОГО

Рассматриваются особенности влияния фольклора на литературное творчество П. Глазового. На материале юморесок писателя изучается степень литературной обработки анекдотов. Анализируются особенности идиостиля автора на всех уровнях художественного текста.

Ключевые слова: анекдот, фабула, смеховой эффект, контраст, парадокс.

I. Shkuratenko, Postgraduate Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv

FROM THE ANECDOTE TO THE HUMORESQUE: THE LITERARY ADAPTATION OF THE FOLKLORE GENRE IN PAVLO GLAZOVY'S WORKS

The influence of folklore on Pavlo Glazovy's literary heritage is presented in the article. Special attention is paid to the extent of the literary adaptation of anecdote in Pavlo Hlazovy's works. The peculiarities of the author's style are studied at different levels of the text.

Key words: anecdote, plot, laughter effect, contrast, paradox.